

FETTICH NÁNDOR ÉS AZ OROSZ EMIGRÁNS RÉGÉSZETTUDOMÁNY A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

Kovalev, Michail – Seres Attila

Összefoglaló:

A tanulmány a két világháború közötti magyar archeológia egyik legkiemelkedőbb alakja, Fettich Nándor és a prágai Kondakov Intézet közötti kapcsolatok bemutatását tűzte ki céljául. Nyikodim Kondakov (1844–1925) orosz régész, művészettörténész, a bizánci és óorosz művelődéstörténet kutatója, a bizánci és korai orosz műemlékek leírása során alkalmazott ikonográfiai módszer kidolgozója 1920-tól emigrációba kényszerült, s 1922-től Prágában telepedett le és alkotott. Halála után az általa létrehozott tudományos iskola tagjai felvállalták szellemi hagyatékának ápolását, s eleinte egy egyetemi szeminárium, majd egy tudományos kutatóintézet keretében vitték tovább az általa megkezdett kutatásokat. Az intézet széles körű nemzetközi partneri kapcsolatrendszert épített ki, s az európai és az orosz régészettudomány legfontosabb kapcsolódási pontjává, illetve a Nyugat és Kelet közötti tudományos dialógus egyik legfőbb letéteményesévé vált a két világháború közötti időszakban.

Kulcsszavak: magyar–orosz tudományos kapcsolatok, Prágai Kondakov Régészettudományi Intézet, orosz emigráció a két világháború között, magyar régészettudomány a két világháború között, Fettich Nándor

Abstract:

The aim of the study is to present the relations between Nándor Fettich, one of the most outstanding figures of Hungarian archeology between the two world wars and the Kondakov Institute in Prague. Russian archaeologist, art historian, researcher of Byzantine and Ancient Russian cultural history and art Nikodim Kondakov (1844–1925) who was the developer of the iconographic method used in the description of Byzantine and early Russian monuments, in 1920 was forced to emigrate from his country, and from 1922 he settled and worked in Prague. After his death the members of the scientific school he founded took on the care of his intellectual legacy, and at first they continued his work in the framework of a university seminar and then within a scientific research institute. The institute built an extensive international partnership system and became the most important point of contact between European and

Russian archeology and one of the main custodians of the scientific dialogue between the West and the East in the period between the two world wars.

Keywords: Hungarian–Russian Scientific Relations, The Kondakov Institute in Prague, Russian Emigration between the Two World Wars, Hungarian Archeology between the Two World Wars, Fettich Nándor

Bevezető

Noha a Fettich Nándor által írt szakmunkákra még ma is gyakran hivatkoznak a népvándorlás korának, az eurázsiai lovasjász népek történelmének és kultúrájának orosz kutatói, még mindig nem rendelkezünk az életét és tudományos munkásságát átfogóan bemutató orosz nyelvű életrajzi monográfiával. Ez furcsának, sőt, mondhatnánk, igazságtalannak tűnik abból a szempontból is, hogy a két világháború közötti időszakban ő volt a határokon átnyúló, illetve a politikai rendszerek és ideológiák harcán kívül álló nemzetközi régészettudományi dialógus egyik kulcsfigurája. Az orosz nyelvű szakirodalmi hiátus azzal is magyarázható, hogy az életével és tudományos pályafutásával foglalkozó szakmunkák legtöbbje még Magyarországon is csak a rendszerváltás után, az 1990-es években jelent meg.¹

Fettich és az orosz régészettudomány közötti kapcsolatok kutatása nem egyszerű feladat, mivel a személyes hagyatéka, amely jelenleg a Magyar Nemzeti Múzeum Adattárában található, ilyen tekintetben rendkívül töredékes. Eddig – egy Alekszej Zaharov által neki küldött, 1937-re datált, pár soros lapot kivéve – egyetlen levél sem került elő azok közül, amelyeket orosz vagy szovjet régészek írtak neki.² Ezért megpróbáltuk felkutatni azokat a leveleket, amelyeket Fettich írt az orosz kollégáinak, és amelyek jelenleg különböző tudósok különböző országokban és váro-

¹ A teljesség igénye nélkül lásd: Bándi Gáborné – Szende László (2000): *Fettich Nándor ostromnaplója. 1945. január 16. – február 19.* Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest; Erdélyi István (2002): Fettich Nándor emlékezete. In: Bátorfi József – Láng József – Pártos Judit (szerk.): *Gödi almanach. Fejezetek Göd történelméből.* VIII. kötet. Göd Város Önkormányzata, Göd. 174–177.; Gyurác Ferenc – Ilon Gábor (2001): Fettich Nándor emlékezete. *Vasi Szemle*, 55. évf. 4. sz. 397–496.; Marton Erzsébet (2006): Fettich, a régész-ötvösművész. Beszélgetés Fettich Nándor lányaival 2001-ben. In: Gócsáné Móró Csilla (szerk.): *Az aranyszarvas nyomában. A Blaskovich fivérek és a magyar régészet kapcsolata.* Blaskovich Múzeum Baráti Köre, Tápiószéle. 142–146.; Feiszt György – Tóth Endre (2009): *Fettich Nándor emlékezete.* Szombathely Megyei Jogú Város, Szombathely; Szende László (2021): „Fettich kartárs, maga nem miközénk való...” A népvándorlás korának 1945 után mellőzött régésze. *Ujkor.hu*, <https://ujkor.hu/content/kedves-fettich-kartars-maga-nem-mikozenk-valo-nepvandorlas-koranak-1945-utan-mellozott-regesze> (letöltés dátuma: 2024. 03. 18.).

² Magyar Nemzeti Múzeum Adattára, Fettich Nándor, FE 7.452.89.1. Ca 14.

sokban őrzött személyes hagyatékaiban maradtak az utókorra. A legfontosabb forrásbázist a Kondakov Régészettudományi Intézet³ archívuma jelentette, amelyet jelenleg a Cseh Tudományos Akadémia Művészettörténeti Intézetének Kézirattárában őriznek. Nem véletlenül említjük elsősorban ezt a dokumentációt. Ennek a feldolgozása nagymértékben hozzájárult, hogy rekonstruálni tudjuk Fettich kapcsolatait az 1917–1920. évi polgárháború után emigrációba kényszerült orosz tudományosság képviselőivel.

A kapcsolatépítés kezdetei a Kondakov-szeminárium tagjaival

Fettich Nándor 1900. január 7-én született Acsádon, Vas vármegyében, egy postamester családjában. A családja 1909-ben Szombathelyre költözött, ott végezte el a középiskolát 1917-ben,⁴ majd a budapesti Magyar Királyi Pázmány Péter Tudományegyetemre nyert felvételt. A tanárai között olyan kiváló magyar tudósok voltak, mint Gombocz Zoltán nyelvész, Németh Gyula orientalista, Kuzsinszky Bálint régész és Marcza-li Henrik történész. 1921. január 21-én Fettich a filozófiai tudományok doktora végzettséget nyerte el, és Pannónia római kori fogadalmi táblái témakörében védte meg a disszertációját. Rendkívül tehetséges volt, széles körű érdeklődéssel bírt, így az archeológiai tanulmányai mellett zenei konzervatóriumban is tanult, jól ismerte Bartók Bélát is. Fettich figyelme a római kori régészetről már az 1920-as évek közepétől a magyar őstörténet és az attól elválaszthatatlan népvándorlás kori régészet felé fordult. 1923. szeptember 23-tól a Magyar Nemzeti Múzeumban nyert alkalmazást, amely innentől kezdve a későbbi tudományos karrierjének a legfőbb színhelyévé vált.

A népvándorlás kora anyagi kultúrájának tanulmányozása az orosz nyelvű szakirodalom ismeretét követelte meg, amely jelentős eredményekkel járult hozzá a magyar őstörténet kutatásához. A fiatal Fettich kítartóan tanult oroszul, azt is tudjuk, hogy egy Budapesten élő orosz paptól vett órákat. Mindazonáltal sajnos nem áll rendelkezésünkre arra vonatkozó forrás vagy adat, hogy Fettich pontosan mikor lépett közvetlen kapcsolatba az orosz régészekkel, de szinte bizonyos, hogy ebben emigráns körök játszottak közvetítő szerepet. Az 1920-as évek közepén ismerkedett meg a híres orosz tudós, régész, művészettörténész Nyikodim Kondakov⁵ tanítványaival és követőivel, akik 1925 tavaszán megalakí-

³ Oroszul: Археологический институт им. А. П. Кондакова.

⁴ Erre részletesen lásd: Kelbert Krisztina (2006): Fettich Nándor régész Vas megyei gyökerei. In: Vig Károly (szerk.): *Savaria. A Vas Megyei Múzeumok Értesítője*, 29. Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága, Szombathely. 217–231.

⁵ Kondakov, Nyikodim Pavlovics (1844–1925) orosz régész, művészettörténész, a bizán-

tották Prágában a szellemi tanítómesterük emlékének szentelt és róla elnevezett tudományos műhelyt (Seminarium Kondakovianum).

Jekatyerina Baszargina Fettichet az első külföldi tudósok neve között említi, akik 1925-ben előadást tartottak a prágai szemináriumban.⁶ Baszargina a dátumot tekintve tévedett, hiszen Fettich „A népvándorláskori kutatások legújabb eredményei Magyarországon” című előadását nem 1925-ben, hanem 1926. január 15-én tartotta,⁷ ugyanakkor az esemény lényegét jól megragadta: Fettich volt az első külföldi tudós, aki bekapcsolódott a Kondakov-szeminárium munkájába. Prágában alkalma nyílt arra, hogy személyesen is megismerkedjen az emigrációban élő orosz tudósokkal, Nyikolaj Beljajevvel, Georgij Vernadszkijjal, Alekszandr Kalityinszkijjal, Dmitrij Raszovszkijjal és Nyikolaj Toll-lal.

A Kondakov-szeminárium tagjaival való együttműködéséről tanúskodik az is, hogy Fettich volt az egyik külföldi szerző, akinek az írása helyet kapott a Kondakov emlékének szentelt kötetben. A fiatal magyar régész munkáját, az eurázsiai lovasíjász népek művészetének állatmotívumairól írt tanulmányt olyan elismert nemzetközi tekintélyek írásai között találjuk, mint Nicolae Bănescu, Ormonde Maddock Dalton, Vaszil Zlatarszki, Nicolae Iorga, Antonio Muñoz, Andrej Protics, Mihail Rosztovcev.⁸

Fettich szellemi vonzódása a Kondakov-szeminárium tagjai felé könnyen magyarázható, annak alapjául az eurázsiai sztyeppevidék nomád népeinek történelme iránti közös tudományos érdeklődés szolgált. A magyar régészettudomány számára ez egy kulcsfontosságú területnek számított, hiszen szorosan összefüggött a magyar nép etnogenezisével, illetve a honfoglaló magyarság és a szomszédos népek közötti kapcsolatok történetével. A magyar őstörténet kutatásának a kérdését nem lehet el-

---

ci és óorosz művelődéstörténet kutatója, a bizánci és korai orosz műemlékek leírása során alkalmazott ikonográfiai módszer kidolgozója. 1870-től az odesszai Novorosszija Egyetem Művészettörténeti és Művészetelméleti Tanszékének magántanára, majd 1877-től a professzora. 1876-tól a történelemtudományok doktora. 1888–1897 között a Szentpétervári Egyetem Művészettörténeti Tanszékének professzora. 1895-ben a Konstantinápolyi Orosz Régészeti Intézet egyik alapítója. 1882-től tényleges államtanácsos, 1900-tól titkos tanácsos. Az 1917. évi bolsevik hatalomátvétel után visszaköltözött Odesszába, majd 1918-tól Jaltában élt. 1920-ban Konstantinápolyba (Iosztambul), majd Bulgáriába emigrált, ahol a Szófia Egyetem professzorává nevezték ki. 1922-ben Tomaš Masaryk csehszlovák elnök személyes meghívására Prágába telepedett át, ahol a Károly Egyetemen tanított egészen 1925. február 17-én bekövetkezett haláláig.

⁶ Басаргина, Екатерина (2004): Археологический институт им. Н. П. Кондакова (Seminarium Kondakovianum). По материалам архивов Праги. In: Медведев, Игорь (отв. ред.): *Мир русской византистики. Материалы архивов Санкт-Петербурга*. Дмитрий Буланин, Санкт-Петербург. 779.

⁷ Отчет о работах Семинария имени Н. П. Кондакова (Seminarium Kondakovianum) в Праге за первый год его существования (по 17 февраля 1926 г.). In: (Без редактора): *Сборник статей, посвященных памяти Н. П. Кондакова. Археология. История искусства. Византиноведение*. Seminarium Kondakovianum, Прага. 297–298.

⁸ Fettich, Nándor (1926): Die Tierkampfszene in der Nomadenkunst. Uo. 81–92.

választani a történelmi körülményektől sem: az első világháború után szétesett az Osztrák–Magyar Monarchia, és Magyarország a trianoni békeszerződés következtében elvesztette területének kétharmadát, ami felerősítette a magyar nemzeti és politikai identitáskeresést.

A szakmai kapcsolatok kiteljesedése az 1920-as években

A szakmai kapcsolatok hamar baráti kapcsolatokká alakultak. A Kondakov-szeminárium tagjainak, Nyikolaj Tollnak és Nyikolaj Beljajevnek az 1926. december – 1927. januári budapesti tudományos kiküldetését Fettich Nándor egyengette.⁹ A két orosz tudós útjának célja az volt, hogy megismerkedjenek a Nemzeti Múzeum gazdag régészeti gyűjteményével, többek között azokkal a leletekkel, amelyeket még gróf Zichy Jenő hozott Magyarországra a 19. század végi expedícióiról. Az expedíciókról hozott műalkotások, amelyek a két tudóst érdekelték, nagyrészt Szibériából származtak, s már Pósta Béla érdeklődését is felkeltették a 20. század elején,¹⁰ ugyanakkor a teljesen átfogó tudományos feldolgozásukra nem került sor. A sors fintora volt, hogy a saját szülőföldjüktől kényszerűen elszakadt orosz tudósok számára a hazájukból származó leletekkel való megismerkedésre Budapesten nyílt lehetőség. Érdemes megemlíteni, hogy Toll 1929 januárjában ismét ellátogatott Budapestre, hogy feldolgozhassa a Nemzeti Múzeum anyagát, s ez alkalommal ugyancsak találkozott Fettichhel.¹¹ Toll a magyar múzeumi kollekciók vizsgálata alapján egy terjedelmes tanulmányt írt a Zichy által a Minuszinszki-medencében gyűjtött bronztőrökről, amelyeket korábban már Gero Merhart von Bernegg német régész is tanulmányozott.¹² 1931 augusztusában Toll ismét a magyar fővárosba látogatott, ahol Fettich segítségével újból tanulmányozhatta a Nemzeti Múzeum Oroszországból származó régészeti leletanyagát.¹³

⁹ Отчет о работах Семинария имени Н. П. Кондакова (Seminarium Kondakovianum) за второй год его существования (по 17 февраля 1927 г.). In: (Без редактора): *Seminarium Kondakovianum*. Том I. Seminarium Kondakovianum, Ппра. 341.

¹⁰ Pósta Béla (1905): *Régészeti tanulmányok az Oroszföldön. Archäologische Studien auf russischem Boden*. Bd. I–II. (Szerk.): Hornyánszky Viktor – Karl W. Hiersemann, Budapest–Leipzig; Pósta Béla (1905): *Zichy Jenő gróf harmadik ázsiai utazása. Dritte asiatische Forschungsreise des Grafen Eugen Zichy*. Bd. III–IV. (szerk.): Hornyánszky Viktor – Karl W. Hiersemann, Budapest–Leipzig.

¹¹ Отчет о работах Семинария имени Н. П. Кондакова (Seminarium Kondakovianum) за четвертый год его существования (по 17 февраля 1929 г.). In: (Без редактора): *Seminarium Kondakovianum*. Том III. Seminarium Kondakovianum, Ппра. 330.

¹² Toll, Nikolai (1929): *Bronzedolche der Sammlung Zichy*. In: Tallgren, Aarne (red.): *Eurasia septentrionalis antiqua*. Bulletin et mémoires consacrés à l'archéologie et l'ethnographie de l'Europe orientale et de l'Asie du Nord. Vol. IV. 183–188.

¹³ Kansalliskirjasto Käsikirjoituskokoelmat (Finn Nemzeti Könyvtár Kézirattára), Coll.

Amikor Prágában elkezdték szerkeszteni Kondakovnak a Prágai Károly Egyetemen a középkori művészetről és kultúráról szóló előadásai-ból összeállított kötetet, Fettichet megkeresték, hogy segítsen illusztrációkat találni a kötet első, a dél-oroszországi szkíta és szarmata kultúrá-t taglaló fejezetéhez. A Szibériában talált és a Nemzeti Múzeum kollekci-ójába került bronzszarvasokról készített fényképeket kértek, amelyeket a magyar tudós el is küldött Prágába.¹⁴ Ugyanakkor joggal feltételezhető, hogy az ugyanebben a fejezetben az Ermitázsban lévő anyagról készített fotók is Fettich közreműködésével kerültek a kötetbe, a magyar tudós-nak ugyanis 1926 nyarán alkalma nyílt Leningrádba látogatni. Erről azonban nagyon keveset tudunk meg a szentpétervári Ermitázs archívumának anyagából. 1928. december 28-án Leonyid Maculevics régész, az Ermi-tázs Archeológiai Tárának munkatársa levelet küldött Fettichnek, amely két műtárgy fényképét tartalmazta. 1929. január 8-án Maculevics újabb öt képet küldött Fettichnek.¹⁵ Sajnos a dokumentumokból nem derül ki, hogy mely műtárgyakat fényképezték le. A képek elküldésének időpont-ja alapján feltételezhető, hogy ezeket a fotókat is a Kondakov-émlékkö-tethez használták fel illusztráció gyanánt. Ez a körülmény arra is követ-keztetni enged, hogy Fettich a kötet összeállítása során végig segítséget nyújtott a szerkesztőknek, ellátta őket a szükséges információval, megis-mertette az orosz emigráns tudósokat a magyar tudomány eredményei-vel, a magyarországi gyűjtemények anyagával, s ezzel egy olyan nemzet-közi tudományos kooperációban vett részt, amelynek a legkülönbébb országok tudósai voltak a résztvevői.

Ismerjük még Fettich 1927. február 17-re datált levelét, amelyet Prágá-ba küldött Alekszandr Kalityinszkijnek, a Kondakov-szeminárium ve-zetőjének. Ebben a levélben mellékelte egy Konstantin császárt ábrázol-ó fibula fényképét is, amelyet a Nemzeti Múzeum 1912-ben szerzett Horváth Antal pécsi gyűjteményéből.¹⁶ Kalityinszkij és kollégái ekkori-ban éppen Bizáncból vagy annak keleti keresztény provinciáiból száрма-zó fibulák kutatásával foglalkoztak. Ennek a munkának a fontosságát az orosz tudós ekként érzékeltette egyik cikkében: *„A régészeti apróságok kö-zött különleges helyet foglalnak el a fibulák, a modern bronz elődjei, amit ná-lunk angol csatnak szokás nevezni. A fibulák még a bronzkorban, körülbelül a Krisztus előtti II. évezred második felében alakultak ki, és majdnem három-*

230. Tallgren, Aarne Michaël. Box 3.

¹⁴ Кондаков, Николай (1929): *Очерки и заметки по истории средневекового иску-ства и культуры*. I–II. Чешская академия наук и искусств, Прага. Часть II. 47.

¹⁵ Архив Государственного Эрмитажа (Állami Ermitázs Levéltára), Фонд (Ф.) 1. Опись (Оп.) 5. Дело (Д.) 936. Лист (Л.) 32., 43–44.

¹⁶ Oddělení dokumentace Ústavu dějin umění AV ČR (Cseh Köztársaság Tudományos Akadémiájának Kézirattára), Fond Archeologický institut N. P. Kondakova 1925–1952, KI–30 (Fettich Nándor).

ezer éven át léteztek. Ezen hosszú időszak alatt a fibulák bonyolult és különleges evolúción mentek keresztül, magukon hagyva a különböző korok és népek ízlését, különösen a viselet és a technikai tudás tekintetében. [...] A fibulák, amelyek egy adott korszakot és népet jellemeznek, a régész számára ugyanazt jelentik, mint a paleontológus számára a »vezérkövületek«. Érthető ezért az a figyelem, amelyet nekik szentelnek a régészettudományokban.¹⁷ A prágai múzeumi gyűjteményekben nem állt rendelkezésre kellő mennyiségű régészeti anyag, Budapesten ugyanakkor igen. Magyarország területén még a 19. században számos feltárás zajlott, amelyek során az előkerült leletek felkeltették a kutatók figyelmét. 1929-ben Nyikolaj Beljajev a *Bizánci régészeti vázlatok* című művének első részében Fettichnek köszönte meg azt, hogy „sokoldalú szolgálatot tett a fényképek és a Magyar Nemzeti Múzeum műalkotásaival kapcsolatos információk beszerzése terén,” s így többek között megismerkedhetett egy fontos régészeti lelettel, az úgynevezett dunaszekcsői fibulával.¹⁸

Fettich kapcsolatai nem csak az „orosz Prágára” korlátozódtak. Levelezett Mihail Rosztovcevvvel, a világszerte elismerésnek örvendő orosz archeológussal, aki ekkoriban az Egyesült Államokban élt emigrációban. 1928 júniusában Rosztovcev azt írta a finn régésznek, Aarne Tallgrennek, hogy „Fettich küldött nekem egy rajzot egy övcsatról, ami Zauszajlov gyűjteményéből származik, s amely rendkívüli módon felkeltette az érdeklődésemet, mivel az ő rajza alapján tudtam először képet alkotni a formájáról. Egy griff fejét ábrázoló horog, a lapos vége egy griff fejét és szárnyát adja ki.”¹⁹ Az idézetben Vaszilij Zauszajlov kazanyi kereskedő gyűjteményének egy darabjáról van szó, amelyet még a háború idején szerzett be a Helsinkii Múzeum.²⁰ Fettich 1928 júniusában járt a finn fővárosban, ahol lehetősége nyílt arra, hogy rajzokat és fényképeket készítsen. Rosztovcev tisztelte Fettichet, és mindig igyekezett tájékoztatni őt az éppen aktuális kutatásairól. Ezért 1933 decemberében arra kérte az amerikai kiadóját, hogy küldje el Budapestre a Nemzeti Múzeumnak a közelmúltban a szíriai Dura Europoszban végzett ásásairól publikált beszámolóját: „Fettich mindig jó volt hozzám, szeretném, ha meglennének neki ezek a kötetek.”²¹

Az orosz emigráns tudósok folyamatosan figyelemmel követték Fettich tudományos kutatásait. Jekatyerina Kletnova, aki az első orosz női régészek egyike volt, hivatkozott is Fettichnek az *Eurasia septent-*

¹⁷ Калитинский, Александр (1926): Из истории фибулы на Кавказе. In: (Без редактора): *Сборник статей, посвященных памяти Н. П. Кондакова*. I. м. 39.

¹⁸ Беляев, Николай (1929): Очерки по византийской археологии. I. Фибула в Византии. In: *Seminarium Kondakovianum*. Том III. I. м. 81–82, 98.

¹⁹ Бонгард-Левин, Григорий (1979): *Скифский роман. Сборник. О жизни и творчестве М. И. Ростовцева*. Институт всеобщей истории РАН, Москва. 513.

²⁰ Salminen, Timo (1997): V. I. Zausailovin kokoelman levintä ja kysymys arkeologisen kokoelman edustavuudesta. *Muinaistutkija*, 16. évf. 2. sz. 13–17.

²¹ Бонгард-Левин, Григорий: i. м. 554.

rionalis antiqua című finn lapban a Békés megyei Körösladányban és a dél-finnországi Perniöben talált övcsatokat összehasonlító tanulmányára,²² amelyben a magyar tudós ismét a népvándorlás kori kultúrák közötti kapcsolatok és a kölcsönhatás fontossága mellett érvelt.²³

Végső soron Fettich egyfajta kulturális és személyes közvetítő szerepet játszott abban, hogy az orosz kutatók megismerkedhessenek a magyar régészettudomány eredményeivel, és fordítva, a magyar régészek az orosz tudományos kutatások eredményeivel. Az ismert bizantinológussal, Moravcsik Gyulával egyetemben rendszeresen elküldte Prágába a saját írásait és az aktuális magyar szakirodalmat, főként az *Archeológiai Értesítőt* és az *Archeologia Hungaricát*, annak érdekében, hogy az orosz kollégák is tudomást szerezhessenek az azokban megjelent tudományos eredményekről.²⁴ A Kondakov-szeminárium tagjai pedig a különféle prágai tudományos kiadványokat vagy a saját tanulmányaik különlenyomatát küldték el nekik. 1933. július 16-án Dmitrij Raszovszkij juttatta el hozzá az egyik tanulmányát a Kijevi Rusz déli sztyeppeövezetében élt besenyő, török és berend törzsekről.²⁵ Ebben a szakmunkájában az orosz tudós felállította azt a hipotézist, mely szerint az orosz krónikákban berendnek nevezett etnikum azonos a magyar középkori krónikákban szereplő berencs és berend törzsszel. Raszovszkij főként nyelvészeti alapon érvelt, s maga is elismerte, hogy sebezhető az elmélete, ezért igyekezett tárgyi bizonyítékokat is felhozni mellette, összehasonlítva a különféle régészeti leletanyagokat. Ezért is fordult Fettichhez: *„Nagyon örülnék, ha valamely magyar régészt érdekelné a közös kutatómunka. Hiszen nehéz elképzelni, hogy egy olyan nagy besenyő törzsnek, mint a berend, amely három évszázadot élt Magyarországon területén, nem maradt fenn semmilyen régészeti anyaga Magyarországon. Ha abból a gondolatból indulunk ki, hogy ezeknek a török népeknek a magyar és az orosz régészeti anyaga azonos vagy legalábbis közel áll egymáshoz, akkor az orosz régészeti anyag jelentős mértékben meg-*

²² Клетнова Екатерина (1931): Eurasia Septentrionalis Antiqua. T. V. Helsinki, 1930. In: (Без редактора): *Seminarium Kondakovianum*. Том IV. Seminarium Kondakovianum, Прага. 298–300.

²³ Fettich, Nándor (1930): Über die ungarländischen Beziehungen der Funde von Ksp. Perniö, Tyynelä, Südwestfinland. In: Tallgren, Aarne (red.): *Eurasia septentrionalis antiqua*. Vol. 5. 52–65.

²⁴ Отчет о работах Семинария имени Н. П. Кондакова (Seminarium Kondakovianum) за второй год его существования (по 17 февраля 1927 г.). I. м. 341.? Отчет о работах Семинария имени Н. П. Кондакова (Seminarium Kondakovianum) за третий год его существования (по 17 февраля 1928 г.). I. м. 379.? Отчет о работах Семинария имени Н. П. Кондакова (Seminarium Kondakovianum) за четвертый год его существования (по 17 февраля 1929 г.). I. м. 330. Továbbá: Oddělení dokumentace Ústavu dějin umění AV ČR, Fond Archeologický institut N. P. Kondakova 1925–1952, KI–30 (Fettich Nándor).

²⁵ Уо.

*könnyíténé a magyar anyag vizsgálatát.*²⁶ Sajnos nem tudjuk, mit válaszolt erre Fettich, az azonban biztos, hogy Raszovszkij elméletét Rásonyi Nagy László erős kritikával illette,²⁷ így az orosz tudós kénytelen volt elismerni, hogy a tézise nem állta ki az idő próbáját.²⁸

Fettich együttműködése a prágai orosz tudósokkal az információcsere mellett egy sor publikációban is kifejeződött. A Kondakov-szeminárium igyekezett nemzetközi tudományos szervezetként pozicionálni magát, ezért a legkülönbélebb országok kutatóit igyekezett bevonni a munkájába. Ezt a nemzetközi együttműködést volt hivatva reprezentálni a tudományos műhely 1927-ben *Seminarium Kondakovianum* címmel elindított periodikája. Fettich már a második kötetében publikált egy tanulmányt a Nemzeti Múzeum gyűjteményében lévő és minden bizonnyal a Fejér megyei Szabadbattyánból előkerült gót ezüst övcsatról, amelyet a múzeum 1927-ben vásárolt meg egy műkincskereskedőtől.²⁹ Fettich a formája, elkészítési technikája és díszítőmotívumai alapján összekapcsolta ezt a gót övcsatot más ezüstfibulákkal és ezüstcsatokkal, amelyeket ugyanezen a területen készítettek más időszakokban, és arra a következtetésre jutott, hogy az általa vizsgált műtárgy a késő római tradíciók barbár népek művészetére gyakorolt hatását szemlélteti, és ez alapján a teljes eurázsiai térség kulturális kölcsönhatására lehet következtetni.³⁰ Fettich meglátásai és kutatási eredményei jól illettek a Kondakov-szeminárium tudományos programjába.

A Kondakov-szeminárium 1929-től kezdte kiadni a *Skythika* című köteteket Nyikolaj Toll szerkesztésében. Az első kötet Mihail Rosztovcev *Közép-Ázsia, Oroszország, Kína és az állatmotívum* című munkája volt, míg a második Fettich kismonográfiája a bronzöntvényeknek a nomád művészetekben játszott szerepéről.³¹ Az, hogy Fettich könyve éppen ebben a sorozatban jelenhetett meg, ráadásul egy nemzetközi hírű tudós munkáját követően, arról tanúskodik, hogy Fettich tudományos erényei és eredményei már elismerésnek örvendtek az orosz tudományosság körében. Nem véletlen, hogy Kalityinszkij a Jurij Roerichnek írt 1931. szeptemberi levelében a szemináriumhoz leginkább közel álló, szoros kapcsos-

²⁶ Расовский, Дмитрий (1933): Печенеги, торки и берендеи на Руси и в Угрии. In: (Без редактора): *Seminarium Kondakovianum*. Том VI. Kondakov Institute, Прага. 1–66.

²⁷ Rásonyi Nagy László (1933): Der Volksname берендей. Uo. 219–226.

²⁸ Расовский, Дмитрий (1936): Половцы. II. Расселение половцев. In: (Без редактора): *Seminarium Kondakovianum*. Том VIII. Kondakov Institute, Прага. 163.

²⁹ Fettich, Nándor (1928): Eine Gotische Silberschalle im Ungarischen Nationalmuseum. In: *Seminarium Kondakovianum*. Том II. I. m. 105–111.

³⁰ Uo. 110–111.

³¹ Fettich, Nándor (1929): *Bronzeguss und Nomadenkunst auf Grund der ungarländischen Denkmäler mit einem Anhang von L. Bartucz über die anthropologischen Ergebnisse der Ausgrabungen von Mosonszentjános, Ungarn*. Seminarium Kondakovianum, Prag.

latban lévő és a szükségleteiben mindig segítséget nyújtó tudósok közül Rosztovcevet, Szergej Zsebeljovot, Ellis Hovell Minnst, Gabriel Milletet, Lubor Niederlét, Tallgrent és Fettichet nevezte meg.³² Az, hogy az akkor még fiatalnak számító Fettichet a nála idősebb és világszerte elismert tudós klasszisok között említették meg, sokat elárul.

Fettich ebben a könyvében részletes leírást ad az ősmagyar sírokból származó bronztárgyakról, a Dél-Oroszországból, Szibériából, Közép-Ázsiából és Mongóliából származó leletekkel való összevetésben. Az általa ismertett tárgyak többsége állatok küzdelmét ábrázoló, leveles ágakkal díszített övcsat, övveret. Fettich rámutatott, hogy a kurgánsírokba való temetkezés szokását messziről hozták a magyar alföldre, és a kurgánokban feltárt bronzöntvényes leletek ornamentikájának nincsenek európai párhuzamai. Ezzel ellentétben ezek ázsiai kulturális eredetére helyezte a hangsúlyt, és párhuzamba állította őket a Minuszinszki-medence bronzból készített leletanyagával. A mosonszentjánosi halomsírokban végzett ásatások során előkerült leletek inkább arról győzték meg őt, hogy azok a mongolid rasszhoz tartozó nomád törzsekhez köthetők, és művészeti sajátosságaik is más ázsiai nomádok kultúrájával rokonítják őket.

Ezt a munkát Jurij Roerich recenzálta, ebben az orosz tudós nagyra értékelte magyar kollégája eredményeit. Különösen imponálónak találta a vizsgált leletek és a közép-ázsiai nomád kultúrák közötti kulturális kapcsolatra vonatkozó elméletet, illetve az oroszországi leletanyaggal való analógiát. Roerich ugyanakkor nem alaptalanul jegyezte meg, hogy érdemes lett volna ezt a magyarországi leletanyagot párhuzamba állítani a Paul Rau által a Volga alsó folyása mentén, Pokrovszk közelében végzett ásatások során előkerült leletanyaggal. Roerich azzal a kíváncsággal zárta a recenzióját, hogy Fettich minél hamarabb publikálja a teljes magyar leletanyagot, amely kétségtelenül újszerűen fogja majd megvilágítani a lovasíjász népek régészeti kutatásának kérdéseit.³³

1931-ben ugyancsak a *Skythikában* jelent meg Fettich egyik új, Rhé Gyulával és Bartucz Lajossal társszerzőségben írt tanulmánya, melyben a szerzők a Jutas és Öskü települések közelében az 1920-as években a Veszprémi Múzeum vezetésével végzett ásatások eredményeit publikálták. A szerzők azt feltételezték, hogy a Magyarország területén addig valaha is feltárt legrégebbi temetkezéssel van dolguk, amely a mongoloid és a nyugati germán törzsek közötti kölcsönhatások vonásait őrizték meg.

³² Росов, Владимир (1999): *Семинариум Кондаковиянум. Хроника реорганизации в письмах (1929–1932)*. Без издательства, Санкт-Петербург. 116.

³³ Roerich, George (1931): Fettich Nándor: Bronzeguss und Nomadenkunst auf Grund der ungarländischen Denkmäler mit einem Anhang von L. Bartucz über die anthropologischen Ergebnisse der Ausgrabungen von Mosonszentjános, Ungarn. *Seminarium Kondakovianum, Skythika* 2, Prague, 1929, 4, pp. 96, XVII tables and 16 illustrations in the text. *Journal of Urusvati Himalayan Research Institute*, 1. évf. 1. sz. 94–96.

Ennek a tanulmánynak az újdonsága abban mutatkozott meg, hogy ez volt az első magyar kutatási eredmény, amely a régészeti és az antropológiai leletanyagot egymással összevetve vizsgálta. A szerzők az ásatások leletanyagának történeti és etnológiai megközelítésére egyaránt hangsúlyt fektettek, s leszögezték, hogy az mind az ősmagyar történelem kutatása, mind a népvándorlás eurázsiai hátterének megértése szempontjából fontos. Így például annak segítségével lehetőség nyílt arra, hogy új szempontokat vessenek fel az úgynevezett „keszthelyi kultúra” jellegével kapcsolatosan, amely a római, szláv és avar elemek keveredését testesítette meg magában.³⁴ Fettich már a tanulmány megjelenése előtt értesítette a kollégáit erről a kutatásról és annak eredményeiről, erről írt levelet 1930. június 24-én Tallgrennek,³⁵ majd október 4-én Ellis Hovell Minns brit régésznek.³⁶

Fettich Nándor és a Kondakov Intézet az 1930-as években

Amíg az 1930-as évek elején Fettich Nándor tudományos alkotói tevékenysége „felfelé ívelt”, addig a Kondakov-szeminárium tagjait ez az időszak súlyos problémák elé állította. Az 1928-ban kirobbanó úgynevezett „Zsebeljov-ügy” súlyos csapást mért a tudományos műhely reprezentánsai és a Szovjetunióban élő kollégáik közötti kapcsolatokra, amelyek emiatt majdnem megszakadtak. 1928-ban, a prágai szeminárium második kötetében jelent meg Szergej Zsebeljov leningrádi történész, régész, akadémikus tanulmánya. Írását Jakov Szmirnov művészettörténész emlékének szentelte, aki 1918-ban Petrográdban éhhalált szenvedett. Tanulmányában Zsebeljov a bolsevikok 1917. évi hatalomátvételét „furcsa, zavaros időszaknak” nevezte.³⁷ 1928 novemberének közepén a szovjet hatóságok Zsebeljovot nyilvánosan zaklatni kezdték. A személye elleni támadásokat azzal magyarázták, hogy véget kell vetni a Tudományos Akadémia köreiből eluralkodott önkénynek és szabados gondolkodásnak.³⁸ A Zsebeljovval szembeni egyik legfőbb vádpont az volt, hogy együttműködik

³⁴ Rhé Gyula – Fettich Nándor – Bartucz Lajos (1931): *Jutas und Öskü. Zwei gräberfelder aus der völkerwanderungszeit in Ungarn*. Seminarium Kondakovianum, Prag. /Skythika. Vol. IV./

³⁵ Kansalliskirjasto, Käsikirjoituskokoelmat, Coll. 230. Tallgren, Aarne Michael. Box 3.

³⁶ Cambridge University Library Manuscripts (Cambridge University Könyvtárának Kézirattára), Sir E. H. Minns Correspondence, Add. 7722, Box 1, Folder F (Nándor Fettich).

³⁷ Жебелёв, Сергей (1928): Яков Иванович Смирнов. *Seminarium Kondakovianum*. Том II. I. m. 1–18.

³⁸ Rhineland, Anthony (1974): Exiled Russian Scholars in Prague. The Kondakov Seminar and Institute. *Canadian Slavonic Papers*, 16. évf. 3. sz. 338–339.

az emigrációban élő kollégáival. A hatalom ily módon adta tudtul, hogy ezentúl ezeket a kapcsolatokat nemkívánatosnak tekinti.³⁹

Még 1927-ben az Egyesült Államokba telepedett Georgij Vernadszkij, a Kondakov-szeminárium egyik legkiemelkedőbb alakja, majd 1930 szeptemberében, súlyos pszichikai betegsége miatt a műhely vezetőjének, Alekszandr Kalityinszkijnek is kényszerűen be kellett fejeznie a munkát. 1930 decemberében a prágai Vencel tér közelében egy teherautó halálra gázolta a Fettich által is ismert tehetséges Nyikolaj Beljajevet. 1931. január 7-én ezekről a tragikus esetekről írt Fettich egy levelet Tallgrennek, amelyben úgy fogalmazott, hogy azok „súlyos veszteséget jelentenek a szeminárium számára”.⁴⁰

A tudományos műhely munkáját emiatt egyre inkább a szervezetlenség és a tagjai közötti érdekellentét jellemezte, sérült a kezdeti egység.⁴¹ A kiutat sokan abban látták, ha megteremtik a műhely számára működésének jogi kereteit, s Kondakov tudományos iskoláját egy szervezeti struktúrával rendelkező hivatalos jogi személlyé alakítják. Ennek érdekében elfogadtak egy döntést, amelynek értelmében a szemináriumot intézetként alakították. A Kondakov Régészettudományi Intézet alapító okiratát 1931. július 1-jén fogadták el.

A Kondakov Intézet 1932. március 17-én levelet írt Fettichnek, melyben tájékoztatták a szervezeti keretek megváltozásáról. Ezzel együtt egy javaslattal is éltek a magyar kollégájuk felé: *„Figyelembe véve a szemináriumunk iránti baráti viszonyulását és mindazt, amit Ön a régészettudományok terén elért, az intézet vezetése kéri, hogy legyen az intézet tagja. Kedves doktor úr, hatalmas megtiszteltetésnek vennénk, amennyiben elfogadná a felkérésünket.”*⁴²

Fettich a felkérésre 1932. április 9-én nagy lelkesedéssel válaszolt: *„Mély köszönettel teszek eleget az intézet felkérésének, s örömmel veszem tudomásul, hogy a Kondakov Intézet tudományos tagjának választottak. A Kondakov Intézet, illetőleg korábban a Kondakov-szeminárium tudományos erőfeszítéseire mindig csodálattal tekintettem. Nagy megtiszteltetés számomra, hogy a jövőben részt vehetek az újonnan megalakított Kondakov Intézet munkájában.”*⁴³ Az anyagi nehézségek arra készítették a Prágában élő orosz kutatókat, hogy a tagságot besorolják: az intézetnek tiszteletbeli támogató tagjai, tiszteletbeli tagjai, alapító tagjai, tényleges tagjai, tudós tagjai és

³⁹ Тункина, Ирина (2000): «Дело» академика Жебелёва. In: Гаврилов, Александр (отв. ред.): *Древний мир и мы. Классическое наследие в Европе и России. Альманах. Выпуск II.* Алетея, Санкт-Петербург. 116–161.

⁴⁰ Kansalliskirjasto, Käsikirjoituskoelmat, Coll. 230. Tallgren, Aarne Michael. Box 3.

⁴¹ Rhineland, Anthony: i. m. 341.

⁴² Oddělení dokumentace Ústavu dějin umění AV ČR. Fond Archeologický institut N. P. Kondakova. 1925–1952. Fond Archeologický institut N. P. Kondakova. KI–30 (Fettich Nándor).

⁴³ Уо.

levelező tagjai lehettek. Erre elsősorban azért volt szükség, hogy a tagsági díjak befizetéséből biztosítsák az intézet működésének anyagi fedezetét. Feticchnek is fizetnie kellett azért, hogy az intézet tagja lehessen, sőt, a források tanúsága szerint ő azon kevesek közé tartozott, akik rendszeresen be is fizették a tagsági díjat.

Mindazonáltal az intézet gondjai egyre csak sűrűsödtek. Ellis Minns, aki 1935 augusztusában Budapestre utazva útba ejtette Prágát is, a Kondakov Intézet szomorú helyzetét úgy ecsetelte egy Rosztovcevnak írt levelében, hogy „alig tartja magát”, és amely minden bizonnyal hamarosan „megszűnik”.⁴⁴ Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy Feticch még ebben a nehéz időszakban sem szakította meg a kapcsolatait az intézettel.

Feticch számos hazai tudományos és társadalmi szervezettel igyekezett együttműködni, a források arról tanúskodnak, hogy a katolikus egyházzal is kapcsolatban állt. 1936-ban Serédi Jusztinián esztergomi érsek is támogatásáról biztosította a középkori magyar emlékek feltárását célzó munkáját. Feticch tervei között szerepelt annak a kardnak a vizsgálata is, amelyet a prágai Szent Vitus-székesegyház kincstárában őriztek, és amely a legendák szerint a magyar államalapító, Szent István kardja volt. Ehhez segítséget kért a Kondakov Intézettől is, 1936. június 20-án levelben kereste meg Natalija Jasvil hercegnőt, aki Toll távollétében felelt az intézet adminisztratív ügyeiért. Toll ekkor Rosztovcevvvel együtt Szíriában, Dura Europosban folytatott ásatásokat, amelyeken számos orosz emigráns régész vett részt. (Az ásatásokat Rosztovcev szervezte, az Amerikai Egyesült Államokból szerzett hozzá anyagi támogatást.) Feticch arra kérte őt, hogy juttasson el egy kérvényt Karel Kašparnak, Prága érsekének és Csehország prímásának, amelyben engedélyt kért arra, hogy bejusson a Szent Vitus-székesegyház kincstárába, és ott tanulmányozza a kard egyes részleteit. A hercegnő azonnal válaszolt Feticchnek, és vendégségbe hívta magához arra az időre, amíg Prágában tartózkodik, ugyanakkor az egyház képviselőivel folytatandó tárgyalásokhoz nem tudott praktikus segítséget nyújtani. A megbízásából Raszovszkij járt el az érseki hivatalban, ahol azt a választ kapta, hogy az érsek nem tud segíteni, és ebben a kérdésben Jan Remiger püspök az illetékes, de mivel ő akkor éppen nem tartózkodott Prágában, csak egy későbbi időpontra ígérték meg, hogy megvizsgálják Feticch kérését. A kard kutatásának az előkészítését Jasvil hercegnő 1936. június 23-án Feticchnek írt levele alapján tudjuk rekonstruálni. Ez alapján olyan benyomásunk keletkezik, hogy a cseh klérus képviselői nem igazán akarták engedélyezni Feticchnek, hogy megvizsgálhassa Szent István kardját. Jasvil hercegnő el is ismerte, hogy az érseki hivatal munkatársai nem voltak túl szívélyesek ebben a tekintetben. A hercegnő ebben a helyzetben azt javasolta Feticch-

nek, hogy egy német nyelvű levélben személyesen folyamodjon Remigerhez. Mindezek mellett a későbbi eseményekből azt szűrhetjük le, hogy a prágai orosz emigránsok közbenjárása hozott némi eredményt. Fetti- ch 1936. július 7-re datált és minden bizonnyal Raszovszkijhoz címzett leveléből megtudjuk, hogy végül eljutott a cseh fővárosba, és elérte azt, amit szeretett volna. Megígérték neki, hogy elkészítik számára az általa kért fényképeket a kardról. Fettich köszönetet mondott az orosz kollégáinak, s aláhúzta, hogy otthon érezte magát Prágában, és csak azt sajnálta, hogy ritkán tudtak találkozni egymással.⁴⁵

Fettich orosz kapcsolatairól szólva mindenképpen meg kell említenünk, hogy nem csak az emigrációban élő orosz régészekkel érintkezett, hanem a Szovjetunióban élő kollégáival is. Kétszer is alkalma nyílt arra, hogy a Szovjetunióba látogasson, először 1926-ban, majd 1935-ben. Ő volt az egyetlen magyar régész, aki ekkoriban eljutott a Szovjetunióba.⁴⁶ 1926. július 27-én a *Vecsernyjaja Moszkva* című napilap, az Oroszországi Kommunista (Bolszevik) Párt Moszkvai Városi Bizottságának orgánuma egy tudósítást is közölt az ottani tartózkodásáról: „*A budapesti Nemzeti Múzeum és a vidéki magyar múzeumok minden más európai közgyűjteménynél nagyobb mennyiségben rendelkeznek különösen értékes műtárgyakkal, amelyek a kora középkorból származnak és a keleti sztyeppékről érkező nomádokhoz (szkíták, szarmaták, hunok, magyarok és mások) köthetők. Ezeknek az anyagoknak a tanulmányozása lehetetlen a szovjet múzeumok anyagának párhuzamos vizsgálata nélkül.*”⁴⁷ Fettich nemcsak Moszkvában járt, hanem eljutott Leningrádba, Kazanyba és Permbe is. Megismerkedett többek között Grigorij Borovkával, Alekszej Zaharovval és Alekszej Schmidttel. Nyilvánvaló, hogy Pavel Rikov magyar nyelvű tanulmánya⁴⁸ és Zaharov fundamentális munkája német nyelven⁴⁹ Fettich közreműködésével jelenhetett meg Budapesten. Ezért joggal feltételezhetjük, hogy Fettich bizonyos értelemben hídszerepet játszott a „Szovjet-Oroszországban” és az „Orosz Külföldön” élő régészek között. A levéltári források arról tanúskodnak, hogy Fettich kapcsolatait a szovjet régészekkel el-

⁴⁵ Oddělení dokumentace Ústavu dějin umění AV ČR, Fond Archeologický institut N. P. Kondakova 1925–1952, KI–30 (Fettich Nándor).

⁴⁶ Klima László (2015): A finnugor kor régészete és a magyar őstörténet. In: Kis Anna Flóra (szerk.): *Az Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézete Évkönyve. 2013–2014*. Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézete, Piliscsaba. 51.

⁴⁷ Венгерский археолог в Москве. *Вечерняя Москва*, 27 июля 1926. г. 2.

⁴⁸ Rykow, Pavel (1928): Aknasír a Sinowjewka (Petrovi kerület, Saratow-i kormányzó-ság) falu melletti dombban. In: Hekler Antal (szerk.): *Archaeologiai Értesítő*. XLII. kötet. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 225–228.

⁴⁹ Zakharow, Aleksei – Arendt, Wsewolod (1935): *Studia Levedica. Régészeti adatok a magyarság IX. századi történetéhez.* / *Studia Levedica. Archaeologischer Beitrag zur Geschichte der Altungarn im IX. JH.* Magyar Történeti Múzeum, Budapest. / *Archaeologica Hungarica*. No. 14./

lenőrzés alatt tartották. 1929. július 5-én a Külügyi Népbiztosság Fettich további tervezett szovjetunióbeli kutatóútjait illetően az alábbiakat közölte a VOKSZ⁵⁰ vezetőségével: „1) A VOKSZ tájékoztatása szerint Fettich nem tekinthető jelentős társadalmi személynek. Emiatt aligha célszerű további tárgyalásokba bocsátkozni vele egy Szovjetunió Barátai Társaság megszerzéséről Magyarországon. Lehet, hogy sokat ígért volna (figyelembe véve az érdekeltségét, hogy folytassa a kutatásait a Szovjetunióban). De ezek az ígéretek aligha vezethettek volna konkrét eredményre. Annál is inkább, mivel láthatólag Fettich befolyása magyar társadalmi körökben egészen jelentéktelen. 2) Figyelembe véve a Szovjetunió és Magyarország közötti kapcsolatok szintjét, a Külügyi Népbiztosság eleve negatívan viszonyul ahhoz, hogy szovjet állampolgárok Magyarországra és magyar állampolgárok a Szovjetunióba utazzanak, hacsak ezekhez az utakhoz nem fűződik valamilyen különösen fontos érdek. Fettich útja ilyen tekintetben nem tekinthető kivételnek. 3) Különösen a legutóbbi időszak körülményeit figyelembe véve (a magyar hatóságok viszonyulása a szovjet állampolgárokhoz, akik az ottani kereskedelmi–ipari körök meghívására utaztak Budapestre), a magyar kutatók útja a Szovjetunióba különösen nem kívánatos. Mindez arra készítet bennünket, hogy doktor Fettich közeli hónapokra tervezett újabb útjának engedélyezésével szemben foglaljunk állást.”⁵¹ Mindezek ellenére később mégis Fettich mellé szegődött a szerencse. 1935-ben ismét a Szovjetunióba utazhatott abból a célból, hogy a múzeumi kollektciókat tanulmányozhassa, igaz, csak hosszadalmas bürokratikus előkészületek után.⁵² Sajnos a rendelkezésünkre álló források nem igazítanak el bennünket a tekintetben, hogy vajon Fettich beszélt-e a Szovjetunióban tett kutatóútjairól az orosz emigráns régészekkel, megosztotta-e velük az ottani tapasztalatait és a szovjet régészekkel folytatott eszmecsereik részleteit.

A Kondakov Intézet válsága az 1940-as években

Mint az közzismert, 1937-ben Karadorđević Pál jugoszláv régensherceg kifejezte abbéli készségét, hogy támogassa az intézetet, ezért az orosz történészek egy része javasolta, hogy az intézet tegye át a székhelyét Bel-

⁵⁰ Orosz betűszó, a Всесоюзное общество культурных связей с заграницей (VOKSZ), vagyis a Nemzetközi Kulturális Kapcsolatok Össz-szövetségi Társasága nevű állami szervezetről van szó, amelyet 1926-ban hoztak létre a nemzetközi kulturális kapcsolatok koordinálására. Többek között ez az állami szerv felelt a külföldi tudósok, kutatók szovjetunióbeli útjának szervezéséért.

⁵¹ Государственный архив Российской Федерации (Oroszországi Föderáció Állami Levéltára), Ф. 5283. Оп. 1а. Д. 126. Л. 46–46об.

⁵² Seres Attila (2012): Magyar „régészeti delegátus” Moszkvában a két világháború között. Levéltári források Fettich Nándor 1935. évi szovjet kutatóútjának tanulmányozásához 1935–1937. *Limes*, 25. évf. 4. sz. 37–63.

grádba. Az intézetnek ezek a tagjai attól tartottak, hogy a közelgő háborúban Prága német megszállás alá kerül, és ezzel mindent elveszhetnek, amit hosszú évek munkájával, a száműzetés nehéz körülményei közepette felépítettek. A költözés mellett szóló érv volt, hogy a jugoszláv kormányzat bőkezű pénzügyi támogatást ígért az intézet számára, míg a csehszlovák hatóságok beszüntették a támogatását. A költözés kérdésében azonban az intézet tagsága kettészakadt. A Belgrádba való áttelepedést ellenezte Nyikolaj Andrejev, Natalija Jasvil és Pjotr Szavickij. Azonban a „belgrádi csoport,” amelynek vezetője Osztrogorszkij volt, elutasította, hogy Prágában maradjanak, így a régészek közül többen áttelepedtek Belgrádba. Az intézet vagyontárgyainak egy részét Raszovszkij vitte át oda. A konfliktus végére egy tragédia tett pontot: 1941 áprilisában Belgrád német bombázásakor találat érte azt az épületet, amelyben az intézet helyezkedett el, halálos sebet kapott az ott dolgozó Dmitrij Raszovszkij és a könyvtár nagy része is elpusztult. A tudományos munkát a német megszállás és cenzúra feltételrendszere közepette így kénytelenek voltak ismét Prágában folytatni, az intézet tényleges vezetését Nyikolaj Andrejev vette át.

1941. április 17-én Fettichet arról értesítették Prágából, hogy a Kondakov Intézet egy új tanulmánykötet összeállítását és kiadását tervezi, s felkérték arra, hogy ő is közöljön egy tanulmányt ebben a kötetben. A felkérő levelet Nyikolaj Andrejev írta alá, aki egyúttal közölte azt is, hogy Toll távollétében rá bízták az intézet vezetését. Az új kötet terve azonban nem valósult meg.⁵³ A háború körülményei közepette egy ilyen vállalkozás eleve kudarcra volt ítélve, és csak csodálkozhatunk a kötet összeállítását kezdeményező emigráns régészek naivitásán.

Az utolsó ismert levél, amit a Kondakov Intézetből címeztek Fettichnek, 1942. december 30-ra datált, ez egy rövid és formális, újévi jókívánásokat tartalmazó üzenet volt.⁵⁴ Semmi más bizonyítékunk nincs arra, hogy az intézet és a magyar régész kapcsolatai továbbra is fennmaradtak volna. Persze ebben semmi meglepő nincs, hiszen a második világháború az orosz emigráns világ végét jelentette, megszűntek a korábbi emigráns szellemi centrumok, a háborús események és az abban való részvétel megítélésében kettészakadt a diaszpóra. Egyesek a kollaboráció végzetes útjára léptek, mások csatlakoztak az ellenálláshoz, megint mások úgy döntöttek, hogy hallgatásba burkolóznak. Noha a Kondakov Intézet formálisan még működött a német protektorátus idején is, érdemi tudományos tevékenységet már nem tudott kifejteni.

⁵³ Oddělení dokumentace Ústavu dějin umění AV ČR, Fond Archeologický institut N. P. Kondakova 1925–1952, KI–30 (Fettich Nándor).

⁵⁴ Uo.

Fettich Nándor a háború forгатagában

A második világháború nagy megrázkódtatást jelentett Fettich számára is. Amennyire ezt meg tudjuk ítélni a ránk maradt források alapján, ő egy apolitikus tudós volt, ugyanakkor a háború örvényét ő sem tudta elkerülni. 1941 őszén László Gyulával együtt Kijevbe küldték, ahol az ottani német parancsnokság égisze alatt a kijevi Pecserszkaja kolostor műkinccseinek a leltározását bízták rá. Ezt a munkát Alfred Rosenberg operatív csoportja (Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg) irányította, amelynek az volt a feladata, hogy leltárba vegye és Németországba szállítsa a Kijevben talált műkinccseket, hogy azokból létrehozhassanak egy német háborús múzeumot. A németek ismerték Fettich és László Gyula tudományos kvalitásait és eredményeit a kelet-európai régészeti leletek feltárása és vizsgálata terén, ezért Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszteren keresztül igényelték, hogy küldjék Ukrajnába a két magyar régészt. Alaposan feltételezhető, hogy az erre vonatkozó kezdeményezésben német részről szerepet játszott az Erdélyből származó Hans Reinert, a Német Régészeti Hivatal munkatársa is. Hóman a miniszteri kinevezése előtt a Nemzeti Múzeum igazgatója volt, így jól ismerte Fettichet és tudományos orientációját. Ebből az időszakból maradt fenn egy rendkívül érdekes dokumentum, Fettich Nándor naplójának 1941 decembere és 1942 januárja folyamán vezetett részlete, amely a német megszállás alatti ukrán főváros mindennapjaiba enged bepillantást.⁵⁵

A háború befejezését Fettich Budapesten érte meg, 1945 áprilisától ő volt a Nemzeti Múzeum igazgatója. Életének erről az időszakáról számolt be egy Ellis Hovell Minns brit régésznek írt 1946. április 16-i levelében: *„Budapest ostroma több hónapig tartott. Ez egy szörnyű időszak volt, s nekem éppen ekkor kellett átvennem a múzeum vezetését. A Nemzeti Múzeum régi épületébe még korábban becsapódott egy bomba, majd rengeteg lövés érte az épületet. Először leégett a tetőzet egy része, majd a nagy raktár. Egész időszak alatt a múzeum pincéjében laktam a családommal együtt. Azóta a múzeumunk teljes épületét helyreállították, igaz, a külső falak még mindig nagyon rosszul néznek ki. A múzeum anyaga átvészelte az ostromot, és ez a legfontosabb. Nem volt könnyű a Kijevben végzett munka 1941–1942 telén, ahol egy*

⁵⁵ Tehát mindketten az Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg alá tartozó, a Hans Reinert által irányított Reichsbund für Deutsche Vorgeschichte „állományához” kapcsolódtak, s minden bizonnyal a Megszállt Keleti Területek Minisztériumának (Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete) uniformisát hordták. Erre részletesen lásd: Fodor István (2018): *Magyar régészek a háborús Kijevben. Fettich Nándor kijevi naplója és László Gyula naplótöredéke*. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest. Lásd még: Szende László (2021): *Fegyverek közt valóban hallgatnak a múzsák? Két magyar régész a megszállt Kijevben*. Magyar Nemzeti Múzeum (mnm.hu), <https://mnm.hu/hu/cikk/fegyverek-kozt-valoban-hallgatnak-muzsak-ke-magyar-regesz-megszallt-kijevben> (letöltés: 2024. 03. 18.).

*kollégám segítségével megmentettük a Pecszerszkaja kolostor őskori és ókori műzeumi anyagát. Ezért (1944 nyarának végén) rádión keresztül, Moszkvából mondtak nekünk köszönetet a szovjet tudomány nevében.*⁵⁶ Fettich háború alatti tudományos tevékenysége túlfeszíti jelen írásunk kereteit, s egy önálló tanulmány tárgyát képezné, annyit mégis érdemes leszögeznünk, hogy az jelentős mértékben befolyásolta a háború utáni sorsát. A háború utáni első években még semmi nem fenyegette a karrierjét, ő maradt a Nemzeti Múzeum igazgatója, 1948-ban azonban hirtelen minden egy csapásra megváltozott. 1948 decemberében rablók fosztották ki a múzeumot, és ellopták az Esterházy család drágakőgyűjteményének egyes darabjait, amelyeket később, a nyomozás során sem találtak meg. Fettich-hel szemben vizsgálatot kezdeményeztek, amelynek során nem tudták megállapítani a felelősségét a történetekben, 1949. március 19-én mégis nyugdíjazták. Fettichet ezek után hosszú időre kiszorították a tudományos életből. Kitanulta az ékszerézmesterséget, hogy el tudja tartani a családját, s mindemellett igyekezett folytatni a tudományos tevékenységét. Csak 1959-ben térhetett vissza ismét a tudományos közéletbe, amikor a Magyar Tudományos Akadémia alkalmazta.⁵⁷

A szocialista Magyar Népköztársaság intellektuális közegében Fettichet nyilván nem biztatták arra, hogy említést tegyen a „fehérgárdista” orosz emigráns tudósokról és a velük fennálló kapcsolatairól, annak ellenére, hogy a Kondakov Intézet kiadványaiban megjelent szakmunkáira továbbra is hivatkoztak. Ennek az egyedülálló emigráns tudományos kutatóintézetnek a háború utáni sorsa ugyancsak drámainak nevezhető. Utolsó igazgatója, Antonyij Florovszkij erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy a Szovjet Tudományos Akadémia égisze alatt az intézet a szovjet (orosz) tudományos intézményi hálózat része lehessen, ennek dacára az intézet munkáját nem sikerült újjáéleszteni, s 1952-ben hivatalosan is beszüntette a működését.

Fettich Nándor sorsa, csakúgy, mint a vele együttműködő orosz emigráns régészek sorsa, a 20. századi európai értelmiségi lét viszontagságait tükrözi. Mindazonáltal Fettich és az orosz emigráns régészek közötti kapcsolatok a nemzetközi tudományos párbeszéd pozitív és időtálló példáját vetítik elénk.

⁵⁶ Cambridge University Library Manuscripts, Sir E. H. Minns Correspondence, Add. 7722, Box 1., Folder F (Nándor Fettich).

⁵⁷ Bándi Gáborné – Szende László: i. m.